

Національна академія педагогічних наук України
Інститут психології імені Г.С. Костюка
Лабораторія методології і теорії психології

ГУМАННИЙ РОЗУМ

присвячується світлій пам'яті

Георгія Олексійовича Балла

Збірник статей за науковою редакцією
О.В. Завгородньої, В.Л. Зливкова

Київ – 2017

Добре розвинута у педагогів товариськість. Це служить показником високого комунікативного потенціалу. Уміння слухати, бути уважним, розуміти стан дитини - найважливіші складові педагогічної товариськості. Вони проявляються тоді, коли є інтерес до внутрішнього світу дитини, потреба в спілкуванні з нею на духовному рівні.

Отже, доходимо висновку, що рівень розвитку психолого-педагогічної компетентності педагогів знаходиться в межах норми, й вони в змозі, в разі необхідності, надати допомогу в рамках своєї компетентності своїм вихованцям та їх батькам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г. До аналізу ціннісних складових професійної культури особи // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Польсько-український щорічник. X / За ред. Т. Левовицького, І. Вільш, І. Зязюна, Н. Ничкало. – Ченстохова; К., 2008. – С. 233-249.
2. Психолого-педагогический словарь для учителей и руководителей общеобразовательных учреждений. Автор-сост. В.А. Мижериков. — Ростов н/Д.: Феникс, 1988.
3. Кузьмина Н. В. Очерки психологии труда учителя : психологическая структура деятельности учителя и формирование его личности / Н. В. Кузьмина. – Л., 1967.
4. Чернов Д. Ю. Влияние педагогической направленности учителя на разрешении нестандартных ситуаций в системе «учитель-ученик» / Д. Ю. Чернов : Автореф. дис. к. п. н. – М., 2001. – 23 с.
5. Слостенин В. А. и др. Педагогика: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений / В. А. Слостенин, И. Ф. Исаев, Е. Н. Шиянов. - М., 2002. - 576 с.
6. Маралова Т. П. Педагогические условия формирования профессионально-педагогической направленности личности будущего учителя в студенческом коллективе / Т. П. Маралова : Автореф. дис. к. п. н. – Ярославль, 1984. – 22 с.
7. Фетискин Н. П. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп / Н.П.Фетискин, В.В.Козлов., Г.М.Мануйлов / - М., Изд-во Института Психотерапии. 2002. - 490 с.

Л. Г. ЦАРЕНКО

ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА ЯК ДИСКУРСИВНЕ УТВОРЕННЯ

Анотація. Стаття присвячена аналізу літератури з проблем дослідження дискурсу. Викладаються погляди вчених щодо тлумачення поняття «дискурс», філософських передумов та напрямків дослідження, цього явища. Означено, що основою нових теорій дискурс-аналізу є положення соціального конструктивізму. Показано, що дискурс-дослідження, які є комплексними, міждисциплінарними, мультиметодичними за своєю суттю, – відкриті для

подальшого розширення. Адже дискурс-аналіз – це не просто спеціальний метод, а швидше погляди на предмет дослідження. Висвітлюється можливість вивчення психологічної культури і процесу надання психологічної допомоги в контексті дискурс-аналізу.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, дискурсивна психологія, психологічна культура, психологічна допомога, комунікативна активність.

Анотація. Стаття посвячена аналізу літератури по проблемі изучения дискурса. Излагаются взгляды ученых на понятие «дискурс», философских предпосылок и направлений исследования этого явления. Показано, что основой новых теорий дискурс-анализа есть положения социального конструктивизма. Определено, что дискурс-исследования, которые по своей сути являются комплексными, междисциплинарными, мультиметодическими, – открыты для дальнейшего расширения. Ведь дискурс-анализ – это не просто специальный метод, а скорее взгляды на предмет исследования. Освещается возможность изучения психологической культуры и процесса оказания психологической помощи в контексте дискурс-анализа.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, дискурсивная психология, психологическая культура, психологическая помощь, коммуникативная активность.

Summary. The article is dedicated for the analysis the literature of discourse research problem. The points of views of the different scientists about interpretation of meaning the «discourse», philosophical premises and ways of researching this phenomenon are showing. Was defined that on the base of the new theories of discourse-analysis the principles of the social constructionism are founded. Was showed that discourse-investigation which are complex, interdisciplinary, multimethodical as they are, – open for the future growing. Because the discourse-analysis is not only special method, it is rather the views on the things of the research. At the article the possibility of the investigation of the psychological culture and the process of the giving of psychological help in the context of the discourse-analysis are showing.

Key words: discourse, discourse-analysis, discursive psychology, psychological culture, psychological help, communicative activity.

Гармонізації інтересів людини і суспільства в час бурхливих соціально-економічних змін і гібридних війн можуть сприяти нові соціальні практики, які необхідно розглядати в вимірі психологічної культури. Так психологічна культура спільноти може допомогти народженню, на противагу психології тотальної конкуренції, нової культури взаємної підтримки, зокрема, культури надання й отримування психологічної допомоги.

Саме крізь призму психологічної культури можна знайти відповіді на такі базові питання: хто така людина, як ставитися до неї, в чому сенс людського життя. А відповідь на ці питання необхідна як для осмислення нового досвіду, так і для розуміння, як необхідно діяти в кризовій ситуації.

На нашу думку, найважливішими складовими психологічної культури є: вміння виділяти з явищ навколишньої дійсності психологічну реальність (або хоча б розуміти, що вона є), а, відтак, інтерпретувати дійсність під певним ракурсом; вміння отримувати психологічні знання і впливати за допомогою них на своє внутрішнє життя і, відповідно, на свою поведінку і професійну діяльність.

Мета цієї статті – розглянути можливості вивчення психологічної культури і процесу надання психологічної допомоги в контексті дискурс-аналізу.

Нагадаємо: ідея про те, що вивчення мови є ключем до пізнання людини і світу, стала провідною методологічною настановою для представників ряду гуманітарних дисциплін у другій половині ХХ століття. Це явище отримало назву лінгвістичного повороту в культурі. Поряд із цим у гуманітарній сфері позитивістська філософія поступилася місцем постмодерністському світогляду, а класична раціональність – постнекласичній, що спричинило значні зміни в науці: відкрило нові горизонти для інтерпретативних досліджень, сфокусованих на соціальних, дискурсивних, культурних формах. З кінця 60-х років минулого століття лінгвістичний поворот під впливом постмодерністських ідей стає дискурсивним поворотом.

Оскільки дискурс-аналіз, як спосіб дослідження, характеризує інформаційну епоху і постнекласичну науковість, ми вважаємо за доцільне і психологічну культуру, і процес надання психологічної допомоги (як один із видів соціальної практики) вивчати як дискурсивні утворення. Адже дискурс (у найширшому розумінні) – це певний спосіб спілкування (певних учасників і з певною метою) й розуміння світу (чи якогось аспекту світу); мовлення, яке несе в собі інформацію, думку і ставлення мовця до певного об'єкта, теми чи ситуації спілкування.

Треба підкреслити, що уявлення про дискурс впродовж останніх 50-років суттєво змінювалося. Сучасні дослідження цього явища можна поділити на лінгвістичні та суспільно-наукові. Рамки статті не дають можливості розглянути особливості цих досліджень. Зупинимось лише на третьому поколінні теорій «дискурсу», які є в останні роки досить популярними не лише в науці, а й в публіцистиці і беруть початок у французькому структуралізмі і постструктуралізмі [3]. У цих дослідженнях дискурс розглядають як сукупність соціальних практик, у межах яких конструюються і відтворюються значення і смисли. Інколи замість поняття «дискурс» вживається поняття «дискурсивні практики». Дискурс трактується як синонім практики соціального конструювання. В постструктуралістському підході поняття дискурсу розширюється до всеохоплюючої соціальної категорії, в основі якої висловлювання Жака Дерріда: «Все є дискурс». Йдеться про функціональну інтерпретацію цього явища, коли дискурсом вважається використання мови у всіх її різновидах.

Одним із найцікавіших (для психологічних досліджень) напрямків дискурс-аналізу, на нашу думку, є дискурсивна психологія (провідні спеціалісти: Джонатан Поттер, Маргарет Уетерелл, Майкл Билліг, Сью Уїддіком, Роб Уоффіт).

У дискурсивній психології виокремлюють три напрямки [5]:

– *постструктуралістський підхід*, у центрі якого питання як люди розуміють світ, як у певних дискурсах створюються і змінюються ідентичності, які соціальні наслідки цих дискурсивних конструкцій (досліджуються соціальні проблеми, наприклад гендерні, політичні, ЗМІ);

– *інтераціоналістський підхід* (який представляють прихильники концепції взаємодії) концентрується на тому, наскільки і яким чином текст і розмова зорієнтовані на дію в соціальній взаємодії (досліджується дискурс як ситуація, в якій відбувається взаємодія);

– представники *синтетичного підходу* замість поняття «дискурс» використовують поняття «репертуар інтерпретацій», акцентуючи увагу на тому, що люди роблять зі своїми текстами й мовленням, які дискурси є для них ресурсними. Тут дискурсами вважають усі типи вербальних взаємодій та письмових текстів, значення, спілкування, пояснення.

В основі дискурсивної психології (зокрема, нових теорій дискурс-аналізу) лежать положення соціального конструктивізму – відносно молодій філософській течії. Це – постнекласичний, постмодерністський науковий напрям, що об'єднує кілька теорій про культуру й суспільство. У контексті цього напрямку будь-які прояви особистісного життя розглядаються крізь призму соціальної взаємодії. Загалом соціальні конструктивісти вважають, що люди не здатні осягнути об'єктивну реальність; ті реальності, які вони конструюють, міцно зв'язані з мовними системами [2, 555]. Люди перебувають під впливом культурних норм, які, зазвичай, не аналізують і сприймають, як щось саме собою зрозуміле. Дискурси не тільки відображають уявлення людей про світ, ідентичності й соціальні взаємини, а й створюють символічну реальність, яка впливає на соціальні, культурні й особистісні зміни. Тобто, наш спосіб спілкування відіграє активну роль у створенні світу, соціальних взаємин та змін у них [2].

Дослідники дискурсу звертають увагу на значну роль мови в конструюванні знань. Ця проблема добре відома фахівцям, які надають психологічну допомогу. Тому звернімо увагу на уявлення соціальних конструктивістів (Вів'єна Барра, Філіпса та ін.) щодо цього питання та їхню інтерпретацію з точки зору сучасних українських реалій. Ці уявлення є основними передумовами дослідження дискурсів.

1. *Критичний підхід до знання*. Наші знання і уявлення про світ – це не пряме відображення «зовнішньої реальності», а результат класифікації реальності через певні категорії. Наші знання – продукт дискурсу; поняття і категорії, які ми використовуємо для пояснення світу, це соціальні конструкти. Тому потрібно бути уважним до можливих наслідків тих знань, що претендують на істинність.

Психологічна культура дає можливість розглядати реальність враховуючи психологічні аспекти будь-якого соціального явища, а не тільки економічні чи політичні складові, на основі яких у засобах масової інформації домінують інтерпретування дійсності.

2. *Історична й культурна обумовленість.* Люди вбудовані в історичний і культурний контекст. Їхні погляди і знання про світ є продуктами історично обумовлених взаємин між людьми. Відповідно, способи розуміння світу специфічні, зв'язані з історичним та культурним контекстом, умовні, такі що залежать від обставин. Дискурс – це форма соціальної поведінки, що репрезентує соціальний світ (знання, людей, соціальні стосунки, соціальні норми і правила).

Відповідно, й психологічна культура обумовлена історично і зв'язана з культурною ситуацією в суспільстві.

3. *Зв'язок між знаннями і соціальними процесами.* Знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де учасники цієї взаємодії конструюють відомі істини й доводять одне одному, що правильно, а що помилково.

Гібридна війна в Україні породила попит у наших співвітчизників на психологічні знання та психологічну допомогу, насамперед, у кризовій ситуації.

4. *Зв'язок між знанням і соціальною поведінкою.* Відповідно до певного світогляду деякі різновиди поведінки стають природними, інші – неприйнятними. Різне розуміння світу спричиняє різну поведінку, тобто соціальна структура знань породжує соціальні наслідки.

Наведені вище позиції соціального конструкціонізму формують наступні передумови аналізу дискурсів [5, 185-186]:

1) дискурс як використання мови в повсякденних текстах і спілкуванні – це динамічна форма соціальної практики, що створює соціальний світ та ідентичності; суб'єктивні психологічні реальності формуються в дискурсі; особистість формується шляхом засвоєння соціальних діалогів;

2) влада діє, визначаючи людину стосовно різних дискурсивних категорій;

3) люди використовують дискурс, щоб здійснити соціальну дію в певних комунікативних ситуаціях; використання мови обумовлюється певною ситуацією;

4) мова формує не тільки свідомість, але й підсвідомість.

Для вивчення та інтерпретації дискурсивних психологічних утворень цікавим є розуміння особливостей дискурс-аналізу (таблиця 1) автором ситуаційного аналізу дискурсу Адель Кларке [4].

**Відмінності між традиційною теорією і конструктивістськи
обґрунтованим дискурс-аналізом**

Традиційна позитивістськи обґрунтована теорія	Конструктивістськи обґрунтований дискурс-аналіз
Позитивізм/реалізм	Конструктивізм/релятивізм
Дуалізм суб'єкта і об'єкта	Континуальність суб'єкта і об'єкта
Відкриття/відшукування	Конструювання/створення
Відповідність теорії істинності	Відповідність теорії створення знання
Наївна об'єктивність	Суб'єктивність/рефлексивність
Гомогенізація, генералізація	Численні погляди, гетерогенні презентації
Відмова від будь-яких суперечностей	Аналіз та інтерпретація суперечностей
Бажаність спрощення	Представлення комплексності
Пошук має закінчуватися висновками	Пошук пробний, відкритий, такий, що створює труднощі
Домінує голос автора/«експерта»	Численність голосів, перспективність, інтенсивність, рефлексивність
Помилкова/перебільшена ясність	Репрезентація непевності
«Нормальне»/середнє доповнюється «негативними» випадками	Відмінності, варіативність, ізолюваність, позиційність
Імплицитно передбачені прогресивність і лінійність	Сумнівність, нетипові прочитання ситуації
Нормативні уявлення	Позиційні уявлення
Метафора нормального розподілу	Метафора картографії
Мета – позначення базових соціальних процесів та формальної теорії	Мета – конструювання процесів, сенситивних концептів, ситуативної аналітики і теоретичних побудов

Ще чіткіший алгоритм опису (з позиції соціального конструктивізму) процесу породження і функціонування дискурсів запропоновано Дж. Шоттерном і К.Джердженом [1]:

1. Повідомлення про дійсність з'являється у вільному потоці безперервної комунікативної активності людських співтовариств, що розгортається в часі.

2. Висловлювання набуває сенсу лише як частина діалогу, окреме висловлювання сенсу не має.

3. Висловлювання-відповіді створюють нові смисли і обумовлюють подальший розвиток діалогу, постійно змінюючи контекст розмови.

4. Тільки застосувавши категорії, мовні жанри і т.д. можна пояснити, як відповідні дискурси забезпечують функціонування соціальних груп, поведінкових ідеологій, якими ці групи живуть.

5. У міру того як лінгвістично координовані соціальні стосунки стають історіями й упорядковуються, з'являються «офіційні» версії описів світу і власних «Я», тобто локальні дискурсивні онтології й соціальні санкції для їхньої підтримки.

6. Локальні онтології і системи моралі в «західній» культурі надають перевагу індивідуальності.

7. Психологічні описи сприйняття, спогадів, мотивів, суджень є вираженням реальності ментальних репрезентацій. Вона полягає в самих цих повідомленнях, які формулюються залежно від позиції мовця в комунікативному контексті.

Грунтуючись на положеннях соціального конструктивізму, представники різних шкіл аналізу дискурсу: по-перше, визнають те, що реальність соціально конструюється; по-друге, прагнуть до «м'якої» рефлексивної дослідницької позиції, міждисциплінарних чи мультиперспективних досліджень; по-третє, акцентуються на вивченні соціокультурних, а не індивідуальних чинників; по-четверте, тяжіють до аналізу символів.

Проектуючи згадані вище особливості дискурс-аналізу й алгоритми опису дискурсивних явищ, ми вважаємо за доцільне здійснювати вивчення психологічної культури і, зокрема, культури надання психологічної допомоги і підтримки, на таких рівнях:

а) рівень соціокультурних уявлень про психологічний вимір дійсності: матриці соціальних уявлень, концепцій, моделей що існують незалежно від національної специфіки сприйняття і визначають загальні принципи інтерпретації психологічного виміру буття;

б) модифікації загальнолюдських уявлень обмежені певною культурою, що історично склалися на теренах України, які виявляються в національних образах, символах, мовних конструктах;

в) особливості психологічної культури в інформаційну добу;

г) психологічна культура притаманна представникам різних психотерапевтичних шкіл та загалом людям, що надають психологічну допомогу;

д) психологічна культура, характерна для представників певних спільнот (зокрема, для таких, нових у нашому соціумі, груп населення, як учасники АТО і члени їхніх сімей, вимушені переселенці, волонтери);

Щодо особливостей психологічної культури в інформаційну епоху необхідно сказати наступне. Хоча сучасне українське суспільство лише тільки трансформується в інформаційне суспільство, його суттєвими характеристиками є, з одного боку, надмір непотрібної і деструктивної інформації, а з іншого – дефіцит об'єктивних знань, невміння спрогнозувати майбутнє, руйнування традиційних схем осмислення дійсності, розмивання меж між добром і злом, благом і шкодою, агресивне нав'язування нових культурних стандартів вигідних для певних угруповань; інформаційна війна.

Вторгнення великих об'ємів суперечливої інформації в повсякденне життя і відсутність у суспільстві навичок необхідних для конструктивної роботи з інформацією, передусім відсутність уміння використовувати минулий досвід (нааявні у культурі еталони тлумачення того чи іншого явища та шляхів розв'язання життєво необхідних завдань) для поліпшення якості теперішнього життя та для формування майбутнього — спричиняє зростання навантажень на нервову систему, психіку людини, утруднює можливість осмислити те, що відбувається, прийняти правильне рішення у ситуацій неблагополуччя, обрати оптимальний спосіб життя.

Тому важливими завданнями, які мають вирішувати сьогодні психологи є такі: знайти шляхи збільшення питомої ваги конструктивної інформації в суспільстві; навчити людину не просто здобувати знання, а на основі отриманих знань, розуміти, що відбувається навколо і як можна змінити себе, свою поведінку, оптимізувати діяльність.

Серед особливостей психологічної культури, яка характерна для представників певних спільнот в Україні (зокрема, для учасників АТО і волонтерів), хочемо підкреслити такі аспекти. У сучасній психологічній культурі надто багато уваги надається стражданню, розладам, можливим ризикам і замало можливостям, перспективам посттравматичного зростання, шляхам виходу з кризи. Спосіб отримання психологічних знань, які можуть змінювати особистість, поведінку та діяльність людини, що переживає кризові події, не може обмежуватися друкованими чи електронними джерелами, а передбачає спеціально організовані практики, такі як психологічна просвіта, психологічна підтримка, психотерапія, тренінгові заняття, консультування, кризова інтервенція.

На сьогодні в Україні можна виділити такі дискурси, в межах яких здійснюється (чи мало б здійснюватися) зазначені практики психологічної допомоги людям, що переживають кризовий період: у межах певної спільноти (за принципом «рівний рівному») представниками громадських організацій, волонтерами, в межах психологічних служб силових структур, працівниками соціальних служб, служб зайнятості, психологами та соціальними педагогами закладів освіти, священнослужителями, капеланами, людьми, що працюють у медичних закладах, представниками різноманітних центрів, окремими фахівцями. Окрім того, слід зазначити, що в межах кожного із зазначених дискурсів взаємодіють представники різних психотерапевтичних шкіл, люди, що пропагують різні духовні чи екстрасенсорні практики, бойові мистецтва, філософські погляди; серед них люди з різною освітою, різним життєвим досвідом і переконаннями.

Висновок. Розглянувши різні типи теорій дискурсу і, відповідно, дискурсивних досліджень, можна зробити висновок, що дискурс-дослідження, які є комплексними, міждисциплінарними, мультиметодичними за своєю суттю, – відкриті для подальшого розширення. Адже дискурс-аналіз це не просто спеціальний метод, а швидше погляди на предмет дослідження. В основі нових теорій дискурс-аналізу лежать положення соціального конструктивізму. Зокрема, визначальна роль у конструюванні знань відводиться мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дискурсивная психология /www/philol.msu.ru/discourse/images/stories. Інтернет-ресурс. Режим доступу:
2. Николс М., Шварц Р. Семейная терапия. Концепции и методы. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 960 с.
3. Русакова О.Ф. Классификация дискурсивных теорий. Электронное научное издание «Аналитика культурологи». <http://www.analikulurolog.ru/>

4. Рогозин Д.М. Ситуационный анализ по Адель Кларке / Человек, №1, 2007. – М.:Наука. – С.38 – 48.

5. Филлипс Л.Дж., Йоргенсен В. Дискурс-анализ. Теория и метод. [Изд-во Гуманитарный Центр, 2004. – 336 с.

Л. І. ШРАГІНА, М. Й. МЕЄРОВИЧ

ЕВРИСТИЧНІ МОЖЛИВОСТІ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СИСТЕМНОГО ПІДХОДУ ЯК МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ В ПСИХОЛОГІЇ

Анотація. Дослідження в психології як науки, що знаходиться на перетині природничих, технічних і гуманітарних наук, вимагають застосування міждисциплінарних методологій.

В статті представлені результати застосування теорії розвитку штучних систем (ТРШС), розробленої на базі функціонально-системного підходу. Використання поняття «система» як загальної логічної підстави за ознакою «походження» дозволило вибудувати єдиний категоріальний апарат для аналізу функціонування штучних систем, в тому числі психічних – природних за походженням і штучних по впливу на їх формування.

В цілому результати застосування функціонально-системного підходу в проведених дослідженнях дають підставу розглядати можливості запропонованого підходу як універсального методологічного інструменту для аналізу і пошуку вирішення проблем у соціально-психологічних науках.

Ключові слова: теорія розвитку штучних систем, функціонально-системний підхід, природно-штучні системи, вищі психічні функції, метасистемна функція.

Аннотация. Исследования в психологии как науки, находящейся на пересечении естественных, технических и гуманитарных наук, требуют применения междисциплинарных методологий.

В статье представлены результаты применения теории развития искусственных систем (ТРИС), разработанной на базе функционально-системного подхода. Использование понятия «система» как общего логического основания по признаку «происхождение» позволило выстроить единый категориальный аппарат для анализа функционирования искусственных систем, в том числе психических – природных по происхождению и искусственных по влиянию на их формирование.

В целом результаты применения функционально-системного подхода в проведенных исследованиях дают основание рассматривать возможности предложенного подхода как универсального методологического инструмента для анализа и поиска решения проблем в социально-психологических науках.